

DOI

УДК 27-9(497.2+497.11)"12/13"

България и Сърбия в процеса на децентрализация на византийската общност през XIII–XIV в.

Деница Петрова

доктор, главен асистент в Институт за исторически изследвания при Българска академия на науките, бул. „Шипченски проход“ № 52, бл. 17, 1113, София, България, denitsa_kp@abv.bg

Статията разглежда ролята на България и Сърбия в международната политика през XIII и XIV в., когато Византийската общност губи силния си център. В процеса на децентрализация двете държави се стремят да заемат водеща позиция. България сключва уния с Римската църква и става основен съперник на Латинската империя. Сърбия се стреми да укрепи позициите си, търсейки опека първо от Папството, после от Никея. Когато съюзът със Запада вече не е нужен на българите и сърбите, те отново се обръщат към цариградския патриарх, защото само православна държава с патриаршия може да бъде център на Византийската общност. През 1235 г. Българската църква е въздигната в ранг на патриаршия. Показателен за значимостта на това събитие е фактът, че по-късно в Русия е съставен Разказ за възстановяването на Българската и Сръбската патриаршии. След битката при Клокотница Иван Асен II с основание се титулува като „цар на българи и гърци“. Лионската уния от 1274 г. носи политически успехи на Византия, но нанася сериозен удар на авторитета ѝ като център на Православния свят. Като защитник на православието се издига Българското царство. Цар Иван Александър целенасочено иска да превърне Търново в «Нов Цариград» и средище на православния Изток, за да заеме мястото на ромейския император в семейството на православните владетели. България играе за сърбите ролята на център на Византийската общност. През 1346 г., следвайки имперската

идеология, Сърбия става царство, а църквата ѝ патриаршия. Следвайки титулатурата на българския цар, Стефан Душан се нарича „цар на сърби и гърци“.

В навечерието на османското завоевание Византия не е могъща държава, но все още на Византийската общност. Въпреки промените в международната политика през XIII и XIV в. столицата на Византийската империя продължава да бъде в представата на славяните Цариград – град на царя. Дори когато византийската империя е покорена от османците, идеята за Византийската общност продължава да живее сред православните християни.

Ключови думи: Византийска общност; България; Сърбия; Папство; титулатура.

Bulgaria and Serbia in the process of decentralization of the byzantine community in 13TH – 14TH C.

Denitsa Petrova

PhD, Chief Assist. Prof., Institute for Historical Studies – Bulgarian Academy of Science, 52 Shipchenski Prohod Boulevard, Block 17, 1113, Sofia, Bulgaria,
denitsa_kp@abv.bg

The article examines the role of Bulgaria and Serbia in the international politics in the 13th and 14th centuries, when the Byzantine community lost its strong center. In the process of decentralization, the two countries are striving to take a leading position. Bulgaria concluded a union with the Roman Church and became a major rival of the Latin Empire. Serbia seeks to strengthen its position, seeking patronage first from the Papacy and then from Nicaea. When the Bulgarians and Serbs no longer needed the alliance with the West, they turned again to the Patriarch of Constantinople, because only an Orthodox state with a patriarchate could be the center of the Byzantine community. In 1235 the Bulgarian Church was elevated to the rank of patriarchate. Indicative of the significance of this event is the fact that

later in Russia was compiled the Story about the restoration of the Bulgarian and Serbian patriarchates. After the battle of Klokotnitsa, Ivan Asen II rightly called himself “king of Bulgarians and Greeks”. The Union of Lyons in 1274 brought political success to Byzantium, but dealt a serious blow to its authority as the center of the Orthodox world. The Bulgarian kingdom rose as a defender of Orthodoxy. Tsar Ivan Alexander purposefully wanted to make Tarnovo “New Constantinople” and center of the Orthodox East, to take the place of the Roman emperor in the family of Orthodox rulers. For the Serbs, Bulgaria played the role of center of the Byzantine community. In 1346, following the imperial ideology, Serbia became a kingdom and its church a patriarchate. Following the title of the Bulgarian king, Stefan Dusan called himself “king of Serbs and Greeks”.

On the eve of the Ottoman conquest, Byzantium was not a powerful state, but still of the Byzantine community. Despite the changes in international politics in the 13th and 14th centuries, the capital of the Byzantine Empire continued to be in the minds of the Slavs Constantinople – “the city of the king”. Even when the Byzantine Empire was conquered by the Ottomans, the idea of a Byzantine community continued to live on among Orthodox Christians.

Key words: Byzantine community; Bulgaria; Serbia; Papacy; title.

Както отбелязва още Д. Оболенски (Оболенски 2001, 316), политическите събития през втората половина на XIII в. водят до разхлабване на връзките във Византийската общност, която постепенно губи силния си център. Възстановената Империя не може да възвърне предишното си величие, а България и Сърбия стават все по-силни. Двете държави, макар и по различен начин, са водени от стремежа да запълнят тази празнота и да се издигнат като нов център на Византийската общност.

И за двете държави пътят към тази цел минава през съюз със Запада. Още по време на Третия кръстоносен поход българите и сърбите търсят съюз със западните рицари.

През 1189 г. рицарите от Третия кръстоносен поход навлизат в българските земи. Братята Асен (1190–1196) и Петър (1184–1190, 1196–1197), които само две години по-рано са възобновили Българското царство, изпращат пратеници при германския император Фридрих I Барбароса (1155–1190) и предлагат помощ на кръстоносците при евентуален сблъсък с Византия. По време на втората среща в Адрианопол цар Петър иска в замяна „короната на Гръцкото царство“ (Божилов, Гюзелев 1999, 432). Очевиден е проявилният се още при управлението на цар Симеон (893–927) стремеж на българите да поставят своята държава на мястото на Византийската империя. На този етап конфликтът е по-скоро териториален – България иска да възвърне някогашните си земи и да получи водеща роля на Балканите, но не и да измести Византия като център на общността.

В навечерието на Четвъртия кръстоносен поход българският цар Калоян (1197–1207) се обръща към най-авторитетната фигура на Запада – папа Инокентий III (1198–1216). Изворите сочат, че инициативата идва от страна на папата, но българският цар успява да избере най-подходящия момент, за да отговори на писмото му. Робер дьо Клери разказва, че през февруари 1204 г. цар Калоян предлага на бароните да им помогне със 100-хилядна войска за завладяването на Константинопол, в замяна на царска титла и признаването му за суверенен владетел. Иван Божилов изтъква, че след като вече е получил подкрепата на папата, царят иска да се възползва от присъствието на рицарите на Балканите; при успех византийската столица щяла да остане владение на Калоян и той да се превърне в легитимен владетел на българите и гърците, а кръстоносците щели да продължат към Светите земи (Божилов, Гюзелев 1999, 447-448). Съветът на бароните отхвърля предложението му, но не след дълго България се оказва най-сериозният съперник на латините в борбата за византийското наследство.

След продължителни преговори Калоян сключва уния с Римската църква (Божилов, Гюзелев 1999, 443–448). На 7 ноември 1204 г. папският легат кардинал Льв помазва архиепископ Василий в сан примас, а на 8 ноември

коронясва Калоян за крал. В разменените след това писма Калоян нарича себе си „император“, а Василий благодари на папата, че го е направил „патриарх“. Унията с Римската църква остава формална, съюзът с Папството не носи съществени промени в политиката на Балканите, но показва, че цар Калоян се стреми да издигне държавата си до позицията, която е заемала Византия. На 13 април 1204 г. рицарите превземат Константинопол и поставят на престола на Латинската империя избран от бароните император. Той не е владетел „от Бога“ за разлика от Калоян, който от една страна е потомък на легитимна владетелска династия, а от друга е коронясан от папата. Сблъсъкът между двете държави е неизбежен. Никея, Епир и Трапезунд също претендират за наследници на Византия, но в първите години на XIII в. те са прекалено слаби, за да играят роля в международната политика. Така единственият сериозен съперник на Латинската държава се оказва България. В битката при Одрин от 14 април 1205 г. рицарите претърпяват тежка загуба, а император Балдуин I (1204–1205) е пленен и отведен в Търново. Цар Калоян има реална възможност да превърне България в център на Византийската общност не защото Византия не съществува като държава, а заради уменията му на дипломат, който воюва срещу латините, но поддържа добри отношения с Папството.

По време на тези събития Сърбия следва политика на ненамеса. Държавата е отслабена заради династическите борби между Стефан Първовенчани (1196–1228) и брат му Вук. Усещайки отслабването на Византия, още около 1200 г. Стефан се разделя със съпругата си Евдокия, която е дъщеря на византийския император Алексий III Ангел (1195–1203).

Новият български цар Борил (1207–1218) установява мирни отношения с латините. През 1213 г. латинският император Анри (1205–1216) се жени за дъщерята на цар Калоян, а Борил, унгарският крал Андрей II (1205–1235) и никейският император Теодор Ласкарис (1204–1222) сключват бракове с дъщерите на Йоланта, сестрата на Анри. Съюзниците се насочват срещу Сърбия, към тях се присъединява и севастократор Стрез, който по-рано е потърсил убежище при сръбския владетел. Подготвяният през 1214 г. поход не

се осъществява, вероятно заради опита на Борил да завладее земите на наскоро починалия Стрез. През 1216 г. император Анри и унгарският крал Андрей II се срещат в Ниш, явно готвейки се да атакуват сръбските земи; за участие на Борил изворите не дават данни. Стефан успява да привлече унгареца на своя страна, скоро и Анри си оттегля.

Стефан Първовенчани също търси покровителството на папа Инокентий III. Не се знае кога започват преговорите, но завършват в началото на потнификата на следващия папа Хонорий III (1216–1227). През 1217 г. Стефан е коронясан за крал от папски легат. През същата година той се жени за внучката на венецианския дож Енрико Дандоло (1192–1205), Анна Дандоло. За папа Хонорий III това е начин да разшири влиянието си на Балканите, а за Стефан - закрила срещу унгарците и латините. В Сърбия сближаватено с Папството не е прието добре, срещу коронацията се обявява и св. Сава, братът на Стефан. През 1219 г. той се обръща към легитимния цариградски патриарх, който е намерил убежище в Никея, с искане за учредяване на независима сръбска църква. Патриархът ръкополага Сава за пръв архиепископ на автокефалната Сръбска църква. Сръбските извори съобщават, че през 1219 г. Сава коронясва брат си за крал (Матанов 2012, 257–260; Ћоровић 2001, 11–120).

За разлика от България, в този период Сърбия не се опитва да съперничи за византийското наследство. Все още младата Сръбска държава се стреми да укрепи позициите си, търсейки опеката на по-силните - първо Папството, а след това Никея.

Съюзът със Западната църква вече не е нужен нито на българите, нито на сърбите и те отново се обръщат към цариградския патриарх. През 1235 г. на събора в Лампсак Българската църква е въздигната в ранг на патриаршия.

Цар Иван Асен II (1218–1241) издига България като водеща сила на Балканите. След битката при Клокотница от 9 март 1230 г. той унищожава Епирската империя. Тогава за първи път в титулатурата на българските владетели се появява фразата „цар на българи и гърци“, която се среща във Ватопедската и Дубровнишката грамоти, в Станимашкия надпис и върху златен

печат от 1230 г. (Божилов, Гюзелев 1999, 487). Новата титла има съвсем реални основания – Иван Асен е покорил една от държавите наследници на Византия, но не унищожават имперската идея, а я продължава. В този смисъл прекратяването на унията с Римската църква има още по-голямо значение. България не би могла да бъде център на Византийската общност, ако не е православна страна. Иван Асен разбира, че не е достатъчно да бъде цар, макар да владее и гръцки земи. Необходима му е и православна патриаршия, въздигната по легитимен начин. Това е последният фактор, който издига България над останалите балкански държави и я превръща, по думите на Г. Острогорски, в четвъртата империя на Балканите (Острогорски 1998, 553).

Показателен за значимостта на това събитие в историята на Византийската общност е фактът, че две столетия по-късно на руска почва е съставен Разказ за възстановяването на Българската и Сръбската патриархии. В него се дава информация за въздигането на патриарси при българите, сърбите и грузинците, но основният акцент е именно върху възстановяването на Българската патриаршия през 1235 г. Разказът е познат само по руски преписи, включени в юридическия сборник Кръмчая. Всички преписи произхождат от североизточните руски земи, като най-стари са Вязниковският (ВРКМ, № 1053, л. 1а-3а) и Софийският (РНБ, Соф. 1173, л. 1а-4б.). Разказът е създаден около 1460–1461 г. и появата му се свързва учредяването на автокефална руска църква. През 1461 г. всерусийският митрополит Йона (1448–1461) умира, а негов приемник става митрополитът на Ростов Феодосий Бивалцев (1461–1464). Той е въздигнат в ранг от руските епископи без участието на Цариградския патриарх Генадий Схоларий (1454–1464) и е утвърден от великия княз Иван III (1462–1505) вместо от Цариградския патриарх. Най-вероятно Разказът е съставен с цел да се обоснове правото на митрополита да бъде ръкоположен от епископите, специално за да бъде включен в Софийската редакция на Кръмчаята (Белякова 2000, 141–142; Белякова 2010, 42–43; Корогодина 2012, 35).

През 1261 г. Византийската империя е възстановена, но династията на Палеолозите не успява да достигне някогашното величие. През 1273 г. Михаил VIII Палеолог (1259–1262) е заплашен от силна коалиция, ръководена от краля на Сицилия Карл Анжуйски (1266–1285). Папа Григорий X (1271–1276) се възползва от ситуацията и заплашва императора, че ако не се съгласи на уния, той повече няма да възпира Карл. Въпреки недоволството на византийското духовенство Михаил Палеолог води преговори с пристигналите в Константинопол папски легати. На събор в Лион на 6 юли 1274 г. унията е подписана (Острогорски 1998, 583–584).

Съюзът с Римската църква носи известни политически успехи на Византия, но нанася сериозен удар на авторитета ѝ като център на Православния свят. На значението на Лионската уния за България и Сърбия обръща внимание още Марин Дринов, който подчертава, че с нея Михаил VIII очерня името си пред историята (Дринов 1873, 40). В тази ситуация като защитник на православието се издига Българското царство. В приписка към Търновското четириевангелие от 1273 г. (Загреб, ХАЗУ, № Ша 30 – Христова et al. 2003, 30–31) българската столица е наречена „цариград Търново“, а в Търновския Апостол от 1277 г. (Загреб, ХАЗУ, № IV.d.106 – Христова et al. 2003, 31) патриарх Игнатий е назован „стълб на православието“. Приписките свидетелстват за възприемането на Търново като „Нов Рим“ за източноправославните народи (Андреев 1984, 313–314). Очевиден е стремежът на българския владетел Константин Тих (1257–1277) да заеме мястото на византийския император като глава на семейството на православните владетели.

В титулатурата на сръбските владетели също се проявяват претенции за власт и над гърците. В приписка от 1286 г. Стефан Урош II Милутин (1282–1321) е наречен „благоверният и благочестив самодържавен крал на всички сръбски и поморски земи и господстващ в гръцките страни“ (Стојановић 1902, 14). Той управлява в период, в който Византия не може да брани периферните си територии и пътят на сърбите към Македония и Албания е открит. Опитите на Михаил VIII и Андроник II (1282–1328) да се противопоставят на сръбските

завоевания се оказват безуспешни (Матанов 2002, 295). Въпреки това Милутин не се опитва да измести византийския император от водещата му позиция.

През 1296–1297 г. поредният византийско-сръбски конфликт завършва с поражение на изтъкнатия ромейски пълководец Михаил Тарханиот. Това кара Византия да търси мирно решение на конфликта и такова е намерено лесно - династичен брак между Милутин и византийската принцеса Симонида. За да се ожени той отново, неговата законна трета съпруга Анна Тертер, дъщеря на българския цар Георги I Тертер (1280–1292), е изпратена на почетно заточение във Византия (Матанов 2002, 298–299).

Прави впечатление фактът, че Сърбия се засилва тогава, когато България отслабва. Вдовицата на цар Смилец (1292–1298) дори предлага на Милутин ръката и царството си по същото време, по което Теодор Метохит уговаря брака му със Симонида. Мирът, скрепен с брак, неутрализира опасността от страна на Милутин; неговите завоевания са представени като зестра, донесена му от византийската принцеса. Друг е въпросът доколко сръбският крал е заплаха за Византия. Той атакува само погранични територии и няма амбиции да завладее Цариград. За него мирът също е необходим заради борбата му с по-големия му брат Драгутин (1276–1282). Мирът с Византия води до засилване на византийското влияние в Сърбия (Острогорски 1998, 619–620).

В началото на XIV в. българо-сръбските отношения са обтегнати. В последните години на XIII в. бъдещият цар и потомък на Асеновата династия Михаил Шишман (1323–1330) се жени за сръбската принцеса Ана, дъщеря на крал Стефан Урош II Милутин. През 1324 г. той се разделя с нея и сключва брак с Теодора, съпруга на покойния български цар Теодор Светослав (1300–1321), дъщеря на византийския император Михаил IX Палеолог (1295–1320) и сестра на Андроник III Палеолог (1325–134). След смъртта на цар Георги II Тертер (1322–1323) българските боляри избират престола да заеме Михаил Шишман (Божилков Фамилията, 121). Когато във Византия избухва гражданска война, българският цар подкрепя Андроник III, а сръбският крал Стефан Дечански (1321–1331) застава на страната на Андроник II.

Неочаквано Михаил Шишман се обръща към стария Андроник, явно надявайки се, като се възползва от гражданската война, да стане господар на Константинопол (Божилов, Гюзелев 1999, 566–570). След неуспешния за българите край на войната с Византия през 1328 г. Михаил Шишман започва да се готви за война със Сърбия. Сключеният с Империята мирен договор има и антисръбска насоченост. Крал Стефан Урош III Дечански забранява на венецианските и генуезките търговци да минават през земите му на път за България. През 1330 г. войната вече е неизбежна. Михаил Шишман поема към Пеония, а Андроник III се установява на лагер край Сидерокастро. Решителната битка е близо до Велбъжд. Изворите дават противоречиви сведения за гибелта на българския владетел, но в съвременната наука се приема, че Михаил Шишман е пленен от сърбите, а по-късно умира от раните си (Божилов, Гюзелев 1999, 574). Българския престол заема Иван Стефан (1330–1331), син на Михаил Шишман от първия му брак с Ана, сестрата на Стефан Дечански. Новият цар се задържа а престола по-малко от година – през пролетта на 1331 г. той и майка му са принудени да потърсят убежище в Сърбия, а цар става ловешкият деспот Иван Александър (1331–1371).

Не след дълго владетел на Сърбия става Стефан Душан (1331–1355), който се жени за Елена, сестрата на Иван Александър. Този династичен брак слага началото на мир между двете държави, който продължава чак до падането им под османска власт (Божилов, Гюзелев 1999, 585).

При управлението на Стефан Душан Сръбската църква става патриаршия (Матанов 2002, 358–360). Владетелят иска да издигне все по-засилващата се Сръбска държава в царство. Мотивите му за това са два – влиянието на византийската идеология и примерът на Българското царство. За да бъде коронясан за цар, Стефан Душан трябва да си осигури подкрепата на поне три църковни институции. Напълно логично той се обръща към Българската църква, която е най-старата и авторитетна поместна патриаршия в Православния свят. В този момент България играе ролята на център на

Византийската общност така, както един век по-рано Никея е подкрепила българите.

Стефан Душан има подкрепата също на намиращата се под негова политическа власт Охридска архиепископия и на светогорските монаси, които получават щедри дарения от него. През 1346 г. владетелят свиква църковно-държавен събор в Скопие, на който присъстват българският патриарх Симеон с целия български висш клир и протатът на Света гора. Сръбският архиепископ Йоаникий е обявен за патриарх и коронясва Стефан Душан за „цар на сърби и гърци“.

Прави впечатление, че титулатурата на новоиздигнатия цар следва тази на българския владетел, а не на византийския император. Това още веднъж показва упадък на Палеологова Византия и стремежа на Българското царство да заеме нейното място като нова империя на Балканите.

През XIV в. в Сърбия е създадена легендарна генеалогия, според която Неманичите произлизат от рода на Константин Велики (324–337) и по-точно от брака на Лициний с неговата сестра. Тази генеалогия е изцяло легендарна, целта ѝ е да се докаже, че първите представители на династията имат древен произход. Такива опити не са рядкост през Средновековието. Интересен пример в това отношение са легендарните генеалогии на византийските императори. Константин Велики е наследник на Херкулес, други са потомци на Марс и Юпитер, на Ромул, Александър Македонски или Артаксеркс. Родоначалник на Палеолозите е Карл Велики (768–814) (Крсмановић, Радошевић 2004, 71–98). Появата на легендарната генеалогия на Неманичите трябва да се обясни с византийско влияние. През XIV в. в сръбските земи са разпространени хрониките на Георги Амартол, Йоан Малала, Константин Манасий и Йоан Зонара. Описаните в тях родословия на византийските владетели подтикват сръбските книжовници да съставят легендарна генеалогия на Неманичите (Крсмановић, Радошевић 2004, 92–93). Това е доказателство, че представата за Византия като носител на имперската идеология не избледнява въпреки могъществото на България и Сърбия.

Цар Иван Александър води още по-амбициозна политика. Той възражда идеята за Търново като „Нов Цариград“. Тя не е нова, появява се в годините, когато Консатнтинопол е под властта на латините (Гюзелев 1981, 46; Гюзелев 2009, 181), но различното през XIV в. е, че Византия съществува като империя, макар да е загубила някогашното си величие. В Мрачката грамота и във Ватиканския препис на Манасиевата хроника Иван Александър почти точно копира титулатурата на византийските василевси – „в Христа Бога благоверен цар и самодържец на всички българи и гърци“ (Даскалова, Райкова 2005, 41–43). Приемствеността с византийската традиция е очевидна, но той изтъква себе си като богоизбран цар, който има законното право да владее не само своя народ. Трябва да се отбележи, че Търново е Нов Цариград само в домашните извори. Не бихме могли да знаем дали последните български царе щяха да успеят да наложат авторитета си в цялата Православна общност.

В същото време на историческата сцена излизат османците. В навечерието на завоеването Балканският полуостров представлява мозайка от множество малки държави и родови владения. Византия на Палеолозите не е господстваща държава, нито „първа сила“ на Балканите, но продължава да бъде център на Византийската общност. Показателен за това е фактът, че единствената свободна православна държава обявява столицата си Москва не за за „Трети Рим“, тоест Нов Цариград. Въпреки промените в международната политика през XIII и XIV в. столицата на византийската империя остава в съзнанието на славяните Цариград – град на царя. Обхваната от общите тенденции на сепаратизъм и регионализъм, Византия не успява да се противопостави на новата Османска империя, но идеята за Византийската общност продължава да живее в съзнанието на балканските християни.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Andreev, Y. 1984. Tarnovskata knizhovna shkola i ideyata za Tretia Rim [Tarnovo literary school and the idea about the Third Rome]. *Tarnovska knizhovna*

shkola. Vol. 3. Tarnovo, UI „Sv. Kiril i Metodiy“ [St. Cyril and St. Methodius University Press], 310-316. (In Bulgarian).

Андреев, Й. 1984. Търновската книжовна школа и идеята за Третия Рим. *Търновска книжовна школа. Т. 3. Търново, УИ „Св. Кирил и Методий“, 310-316.*

Belyakova, E. V. 2000. Obosnovanie avtokefalii v russkih kormchih [Justification of autocephaly in Russian helmsmen. *Tserkovy v istorii Rossii* [Church in the history of Russia]. Moscow, IVI RAN [Institute for World History - Russian Academy of Sciences], 139–161. (In Russian).

Белякова, Е. В. 2000. Обоснование автокефалии в русских кормчих. *Церковь в истории России*. Москва, ИВИ РАН, 139–161.

Belyakova, E. V. 2010. O proishozhdenii Yaroslavskogo spiska Kormchey knigi [About the origin of the Yaroslav`s list of the Book Pilots]. *Yaroslavskiy spisok Pravdi Russkoy. Zakonodatelystvo Yaroslava Mudrago* [Yaroslav`s list of Russkaya Pravda. Legislative of Yaroslav the Smart]. Yaroslavl-Rybinsk, 29-53. (In Russian).

Белякова, Е. В. 2010. О происхождении Ярославского списка Кормчей книги. *Ярославский список Правды Русской. Законодательство Ярослава Мудраго*. Ярославль-Рыбинск, 2010, 29–53.

Bozhilov, Iv. 1994. Familiyata na Asenevtsi (1186–1460), genealogia i prosopografia [The Asen Family (1186–1460), genealogy and prosopography]. Sofia, AI „Marin Drinov“ [Marin Drinov Academic Publishing House], 507 s. (In Bulgarian).

Божилев, Ив. 1994. Семейството на Асеневци (1186–1460), генеалогия и просопография. София, АИ „Марин Дринов“, 507 с.

Bozhilov, Iv., Gyuzelev, V. 1999. Istoria na srednovekovna Bulgaria VII-XIV v. [History of the mediaeval Bulgaria 7th – 14th c.]. Sofia, Anubis, 704 s. (In Bulgarian).

Божилев, Ив., Гюзелев, В. 1999. История на средновековна България VII–XIV в. София, Анупис, 704 с.

Daskalova, A., Raykova, M. 2005. Gramoti na balgarskite tsare [Diplomas of the Bulgarian kings]. Sofia, AI „Marin Drinov“ [Marin Drinov Academic Publishing House], 462 s. (In Bulgarian).

Даскалова, А., Райкова, М. 2005. Грамоти на българските царе. София, АИ „Марин Дринов“, 462 с.

Drinov, M. 1873. Vaprosat za balgarskata i srabskata tsarkva pred sadilishteto na Lionskiy sabor v 1274 g. [The question of the Bulgarian and Serbian churches before the court of the Council of Lyons in 1274]. *Periodichesko spisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo* [Periodical magazine of the Bulgarian Literary Society], kn. 7-8, Sofia, Darzhavna pechatnitsa [State Printing House], 25–42. (In Bulgarian).

Дринов, М. 1873. Въпросът за българската и сръбската църква пред съдилището на Лионский събор в 1274 г. *Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, кн. 7-8, София, Държавна печатница, с. 25–42.

Gyuzelev, V. 1981. Srednovekovna Bulgaria v svetlinata na novi izvori [Medieval Bulgaria in the light of new sources]. Sofia, Narodna prosveta, 262 s. (In Bulgarian).

Гюзелев, В. 1981. Средновековна България в светлината на нови извори. София, Народна просвета, 262 с.

Gyuzelev, V. 2009. Papstvoto i balgarite prez Srednovekoviето [The Papacy and the Bulgarians in the Middle Ages]. Plovdiv, Fondatsia „Balgarsko istorichesko nasledstvo“ [Bulgarian historical heritage Foundation], 487 s. (In Bulgarian).

Гюзелев, В. 2009. Папството и българите през Средновековието. Пловдив, Фондация „Българско историческо наследство“, 487 с.

Korogodina, M. Vl. 2012. „Skazanie o bolgarskoy i serbskoy patriarhiyah“ i proishozhdenie Sofiyskoy redaktsii Kormchey knigi [“The Legend of the Bulgarian and Serbian Patriarchates” and the origin of the Sofia edition of the Kormchai book]. *Ocherki feodalynoy Rossii* [Essays on Feudal Russia], 15, Sankt-Peterburg [St. Petersburg], Alyans-Arheo, 26-44. (In Russian).

Корогодина, М. Вл. 2012. „Сказание о болгарской и сербской патриархиях” и происхождение Софийской редакции Кормчей книги. *Очерки феодальной России*, 15, Санкт-Петербург, Алянс-Архео, с. 26–44.

Krsmanovich, B., Radoshevich, N. 2004. Legendarne genealogije vizantijskih tsarova i њиhовih poroditsa [Legendary genealogies of Byzantine emperors and their families]. *Zbornik radova Vizantoloshkog instituta* [Proceedings of the Byzantine Institute], XLI, Belgrade, Vizantoloshki institut SANU [Institute for Byzantine Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts], 71–98. (In Serbian).

Крсмановић, Б., Радошевић, Н. 2004. Легендарне генеалогije византијских царева и њихових породица. *Зборник радова Византолошког института*, XLI, Београд, Византолошки институт САНУ, с. 71–98.

Matanov, Hr. 2002. Srednovekovnite Balkani. Istoricheski ochertsi [The medieval Balkans. Historical essays]. Sofia, Paradigma, 559 s. (In Bulgarian).

Матанов, Хр. 2002. Средновековните Балкани. Исторически очерци. София, Парадигма, 559 с.

Obolenski, D. 2001. Vizantiyskata obshnost. Iztochna Evropa 500-1453 [The Byzantine community. Eastern Europe 500-1453]. Sofia, UI “Sv. Kl. Ohridski” [St. Kl. Ohridski University Press]. 562 s. (In Bulgarian).

Оболенски, Д. 2001. Византийската общност. Източна Европа 500–1453. София, УИ «Св. Кл. Охридски», 562 с.

Ostrogorski, G. 1998. Istorija na Vizantiyskata darzhava [History of the Byzantine state]. Sofia, Prozorets, 738 s. (In Bulgarian).

Острогорски, Г. 1998. История на Византийската държава. София, Прозорец, 738 с.

Stojanovich, Љ. 1902. Stari srpski zapisi i natpisi [Old Serbian records and inscriptions]. Vol. 1. Belgrade, Srpska kraljevska akademija [Serbian King’s Academy], 480 s. (In Serbian).

Стојановић, Љ. 1902. Стари српски записи и натписи. Кн. 1. Београд, Српска краљевска академија, 480 с.

Ђоровић, Вл. 2001. Историја српског народа [History of the Serbian people].
Belgrade, Janus, 440 s. (In Serbian).

Ђоровић, Вл. 2001. Историја српског народа. Београд, Јанус, 440 с.

Дата на предавање на материјала – 27.04.2021 г.